

GRÜLL TIBOR

Zsidó foglalkozások a Római Birodalomban

„A világ sem fűszerkereskedők sem cserzővargák nélkül nem létezhet, bár az előbbieket foglalkozása jóillatú, az utóbbiaké pedig kellemetlen szagot áraszt. Szerencsés, akinek szakmája a fűszerkereskedő, és jaj annak, akiből cserzővarga lesz.” (BT Baba Bathra 16b)

Jewish Professions in the Roman Empire

As is well known in modern western societies, certain professions and trades have attracted inordinately large numbers of Jews. As is also well known, in medieval Christian Europe Jews were allowed to pursue only a limited number of occupations. In antiquity, however, Jews did not segregate themselves, and were not segregated by general society, in their occupations. The economic profile of the Jews of antiquity seems to have been identical to that of their gentile neighbors, whether in the diaspora or in the land of Israel. Jews in Rome were widely reputed to be beggars, but no ancient source suggests that all beggars were Jews or that all Jews were beggars. Jews perhaps abstained from certain occupations that would have brought them into contact with the gods and religious ceremonies of the gentiles, but, as far as is known, they did not concentrate in particular professions or devote themselves to particular trades. There were no „Jewish” occupations in antiquity.

1. Etnikai/enklávé gazdaságok

Etnikai gazdaságok (más szóval enklávé-gazdaságok) rendszerint akkor jönnek létre, amikor egy csoportban speciális áruk és szolgáltatások iránt támad szükséglet, melyekhez más forrásból nem tudnak hozzájutni. A modern világban gyakran a bevándorlással hozzák összefüggésbe az etnikai/enklávé gazdaságok kialakítását, amellyel együtt jár a befogadó ország nyelvének nem-ismerése, az otthoni ételek, szórakozási

formák, kultúra utáni vágy, ami piacot teremt ezeknek a dolgoknak, melyeket nem lehet a „mainstream” üzleti szolgáltatásokból beszerezni. Ezek a szükségletek olyan gazdasági fülkéket hoznak létre, amelyek segítenek a csoport tagjainak munkahelyeket teremteni.¹ A jelen tanulmányban azonban nemcsak ebben az értelemben használom az etnikai gazdaság kifejezést, hanem azt is értem alatta, mikor egy-egy etnikum különleges – csaknem monopol – helyzetet élvez valamilyen képességénél vagy adottságánál fogva egy bizonyos gazdasági területen. Természetes, hogy az ókori mirrha- és tömjénkereskedelem a nabateusok kezében volt, hiszen e növények csupán Dél-Arábiában nőttek; a fekete-afrikai rabszolgákat pedig a garamantok szállították a Szaharán keresztül. De a Birodalmon belülről is vannak példáink: a *Pirustai* illír törzs a bányászatra „szakosodott”, emiatt Dacia elfoglalásakor áttelepítették őket, hogy segítsenek az aranybányászatban; a *birrus Britannicus* egy olyan csuklyás gyapjú esőköpeny volt, amit Britanniában készítettek és brit kereskedők szállítottak a Birodalom különböző pontjaira; és úgy tűnik, a zsidók is különleges szerepet játszottak az üveggyártásban. (Erről bővebben lásd alább, a 3.2. pontban.)

A Római Birodalomban – a *pax Romana* időszak alatt – a szabad és viszonylag biztonságos közlekedés miatt számos etnikai enklávét (másnéven diaszpóra) alakult ki.² Főként a levantei lakosság (szírek, föníciaiak, zsidók, samaritánusok, nabateusok stb.) bizonyult rendkívül mozgékonyak, akik nemcsak a Birodalom központjában, hanem legtávolabbi sarkaiban is megjelentek, általában mint közvetítő kereskedők. A zsidó közösségek elterjedéséhez azonban nemcsak az önkéntes, többnyire gazdasági szempontú kivándorlás, hanem a három nagy vesztes háború (Kr. u. 66–73, 115–117, 132–136) következtében piacra került több százezres rabszolgatömeg is hozzájárult.³ A ránk maradt források elsősorban a városokban élő zsidó diaszpóra életéről nyújtanak némi tájékoztatást, miközben az ókori valóság ennél nyilvánvalóan sokszínűbb volt: az egyiptomi papiruszokból kiderül, hogy a tartomány vidéki zsidósága túlnyomórészt a mezőgazdaságban dolgozott, mint egyszerű földműves vagy állattenyésztő;⁴ de az Ausztriában 2008-ban a *Semá-ima* szövegével előkerült aranylemezek is egy római villa temetőjében elföldelt gyermek nyakában volt, akinek szülei minden valószínűség szerint a villa munkásai lehettek.⁵ Mindenestre a Római Birodalom városaiban feltűnő jelenségként létezett zsidó enklávék nyilvánvalóan „etnikai gazdaságokat” is működtettek, hiszen étkezési szokásaikat, a

¹ Az etnikai gazdaságok vizsgálata a 90-es években indult meg, alapműve máig Ligt – Gold 2000.

² A római diaszpórákról Eckardt 2010. Valójában nagyon kevés tanulmány készült a Római Birodalomban élő különféle diaszpórákról, eddig a britanniai enklávákat dolgozták fel a legjobban (Ivleva 2016), illetve a Rómában élő nem-római betelepültekről készült átfogó tanulmány (Noy 2000).

³ A zsidó diaszpóráról általában Feldman 1993; Rutgers 1995; Barclay 1996; Collins 2000; Gruen 2009.

⁴ *CPJ* 1, 15–16. Erre vonatkozólag elsősorban a hellenisztikus korból vannak adataink.

⁵ Az amuletről lásd Doneus 2010; Eshel et al. 2010. A temetőről lásd Doneus – Berner 2014.

nem-zsidókkal történő mindennapi érintkezéseiket is szigorú vallási szabályok írták elő. Ám egyrészt erről a belső világról – a „gettók” működéséről – szinte semmit sem tudunk,⁶ másrészt ezek az enklávék mégiscsak részei voltak a körülöttük lévő társadalomnak. A zsidók is munkát vállaltak, termékeket készítettek, üzleteket nyitottak, kereskedtek, s ezek a tevékenységek némi nyomot is hagytak az ókori forrásokban.

2. A zsidók becsült lélekszáma a Római Birodalomban

A Római Birodalomban élő zsidó diaszpóra lélekszámára vonatkozóan csak becslésekkel rendelkezünk. „*A konkrét számok messze meghaladják a lehetőségeinket*” – írja Erich S. Gruen.⁷ Az ókori források egyöntetűen arról tudósítanak, hogy a zsidók mindenütt megtalálhatók voltak az oikumenében. A kappadokiai származású római földrajztudós, Strabón írta: „aligha lehet olyan helyet találni a föld kerekéségén, ahol ez a nép ne vetette volna meg a lábát, vagy ne uralkodnék”; a zsidó történetíró, Flavius Josephus pedig így fogalmazott: „*nincs nép a föld kerekéségén, amelynek körében ne élneek törzsrokonaink*”.⁸ Az alexandriai zsidó filozófus, Philón szerint „*a zsidók olyan népeseek, hogy egyetlen ország nem képes eltartani őket, ezért a legtöbb és legvirágzóbb országokban telepsznek le Európában és Ázsiában, úgy a szigeteken, mint a szárazföldön*”.⁹ Konkrét számadatot azonban csak ritkán közölnek, akkor sem mindig megbízható módon. A klasszikus példa erre Flavius Josephus, aki *A zsidó háborúban* egyszer azt írja, hogy Damaszkusznak 10 500 zsidó lakosa volt, majd közli, hogy a városban 18 000 zsidót mészároltak le.¹⁰ Iudaea/Palaestina lakosságára is csak erős becslések vannak, amelyek 1–6 millió főben határozzák meg a provincia lélekszámát.¹¹ Ugyanez vonatkozik a diaszpórára is, amelynek becslésekor általában

⁶ Elvéve kerülnek elő olyan feliratok vagy tárgyak, amelyek arra utalnak, hogy a zsidók számára különleges módon elkészített ételekkel kereskedtek: pl. a „*zsidó édességek*” feliratú osztrakon a Vörös-tenger melletti Berenikéből (Bagnall et al. 2000, #99 és 109), vagy egy „*zsidó garum*” feliratú amphora Hispaniából (Cesteros et al. 2016).

⁷ „*Precise figures are well beyond our grasp*”, Gruen 2009. 3.

⁸ Strabón, apud Jos. *Ant.* XIV. 7.2. [115] = *FGrH* 91 F 7, Grill T. ford. – Jos. *Bell.* II. 16.4. [398], Révay J. ford.

⁹ Phil. *Flacc.* 7. [45–46] Grill T. ford. – Phil. *Leg.* 36. [281–282], felsorolja a keleti területeket, ahol nagy számban éltek zsidók.

¹⁰ Jos. *Bell.* II. 20.2. [561]; VII. 8.7. [368].

¹¹ Tacitus szerint Kr. u. 70 előtt Jeruzsálemben 600 000 fő lakott (*Hist.* V. 13.3), aminek némileg ellentmondani látszik, hogy Josephus 70-ben 1,1 millióra teszi a városban megölték számát, amihez további 97 000 rabszolgának eladott embert kell hozzáadni. Ez még akkor is soknak tűnik, ha Josephus hangsúlyozza: a zarándokünnep miatt szinte megduplázódott Jeruzsálem lakossága: összesen 2,7 millióan voltak a városban (*Bell.* VI. 9.2. [420]). Josephus számadatairól l. Feldman 2006, 205–253. – Modern történetíróktól származó becslések: M. Broshi 1 millió (1979), Z. Safrai 2 millió (1994), N. Glueck 2,5 millió (1941), M. Avi-Yonah 2,8 millió (1966), S. W. Baron 2,5–3

Philón közlését veszik alapul, miszerint a Kr. u. 1. században Egyiptomban 1 millió zsidó élt.¹² Adolf von Harnack ezt a számot egészítette ki azzal, hogy Szíriában és Mezopotámiában további 1 millió zsidó lakossal számolt, nyugaton 1,5 millióval, míg Júdeában mindössze 700 000-rel, így jött ki összesen 4,2 milliós összlétszám, ami szerinte a Római Birodalom lakosságának 7%-át tette ki.¹³ Ezzel szemben „a 20. század legnagyobb zsidó történészének” kikiáltott amerikai Salo Wittmayer Baron 8 millióra tette római kori zsidóság lélekszámát – „merő hazafiaságból”, jellemezte meg vele kapcsolatban Brian McGing némi malíciával. A New York-i Yeshiva Egyetem professzora, Louis H. Feldman szintén átvette Baron becslését, és a zsidó összlétszámot Kr. u. 66-ban – vagyis a Nagy Háború kitörése előtt – ő is 8 millióra taksálta, ami szerinte elsősorban a prozelitizmus sikerének volt köszönhető. Ha Baron és Feldman becslése igaz, úgy a zsidók aránya a hurbán előtt a Római Birodalom összlakosságának 10%-át is meghaladhatta.¹⁴

3. A zsidók foglalkozásai feliratokon

A fenti demográfiai vitát természetesen nem célunk és nem is feladatunk ennek a cikknek keretében eldönteni. Mindenesetre 4–8 milliós zsidóság a 60–70 milliós Római Birodalmon belül pusztán létszámánál fogva olyan gazdasági erőt képviselt, amit érdemes közelebbről megvizsgálnunk. Mindenekelőtt azonban szögezzük le: az ókori Róma társadalmi, gazdasági és politikai viszonyai egészen mások voltak, mint akár az iszlám hódítást követő középkor viszonyai, nem is szólva a későbbi korszakokról, ezért metodikai szempontból nem szerencsés a későbbi állapotok visszavetítése.¹⁵

A római gazdaság második és harmadik szektorát, vagyis a feldolgozó és szolgáltató ipart magas szintű szakosodás jellemezte. Irodalmi és epigráfiai szövegek egyaránt tanúskodnak arról, hogy szinte minden termék és az azzal történő kereskedelem külön nevet viselt.¹⁶ Érdekes lenne megtudni, hogy vajon a zsidók milyen foglalkozásokat űztek a római korban, léteztek-e tipikus „zsidó foglalkozások”. Kiin-

millió (1952), B. Mazar 4 millió (1944), J. Juster 5 millió (1914), C. R. Condor 6 millió (1904), összefoglalóan lásd Byatt 1973.

¹² Phil. *Flacc.* 6. [43], a mai kommentárok többsége túlzónak tartja ezt a számot, és legfeljebb 500 000 zsidóval számol Egyiptomban, amelynek lakosságát a korábbi magas (7 milliós) becsléssel helyett ma már csak 3,5 millióra taksálják (McGing 2003. 103).

¹³ Harnack 1902. 7. A szerző számadatait ma is gyakran idézik a szakirodalomban.

¹⁴ Feldman 1993. 555–556.; McGing 2003. 89.

¹⁵ Shlomo D. Goitein, a kairói geniza neves tudósa figyelmeztetett az indiai kereskedelemről szóló művének előszavában: a 13. századi állapotokat tilos korábbi korokra visszavetíteni (Goitein – Friedman 2008. XXV.) Ugyanakkor ebben az irányban is vannak figyelemreméltó kísérletek: Botticini – Eckstein 2005; Botticini – Eckstein 2007.

¹⁶ Joshel 1992; Verboven – Laes 2016.

dulópontként válasszunk egy késői (5. századi) talmudi szöveget, amely a híres alexandriai nagyzsinagógát mutatja be fénykorában: „*Tanítottott, hogy R. Júda szerint »az, aki nem látta az egyiptomi Alexandria kettős oszlopcsarnokát, nem látta Izrael dicsőségét«. Azt mondják, hogy az olyan volt, mint egy hatalmas bazilika, egyik oszlopcsarnok a másikban, és egykor azt tartották, hogy kétszer annyi ember fért bele, mint ahányan kijöttek Egyiptomból. Volt ott hetvenkét arany katedra, amely megfelelt a Nagy Szanhedrin hetvenkét tagjának, egyikben sem volt kevesebb, mint huszonegy talentum arany; és egy fából készült állvány volt a közepén, amelyen a zsinagóga tisztviselője állt, egy kendőt tartva kezében. Amikor eljött az idő, hogy elhangozzék az »Ámen«, meglengette a kendőt, és az egész gyülekezet illő módon válaszolt. Ráadásul nem össze-vissza ültek a padokon, hanem külön az aranyművesek, külön az ezüstművesek, külön a kovácsok, külön a fémművesek, külön a takácsok, úgy hogy amikor egy szegény ember belépett a helyre, felismerte céhének tagjait, és ahhoz a részhez csatlakozva megélhetést talált mind magának, mind családjának.*”¹⁷

Figyelemre méltó, hogy az itt felsorolt foglalkozások (aranyműves, ezüstműves, kovácsok, fémműves, takács) egyrészt mind a kézműiparhoz tartoztak, másrészt ezen belül is a legnagyobb presztízsű szakmák voltak, amelynek gyakorlói (vagy a műhelytulajdonosok) nagy vagyonnal rendelkezettek. Ugyanakkor nem szabad meglepedkezniünk arról, hogy ez a szöveg 300–500 évvel azután íródott, hogy Traianus vagy Hadrianus leromboltatta az alexandriai nagyzsinagógát, vagyis a foglalkozások megítélését illetően inkább tükrözheti a rabbinikus felfogást, mint a korabeli valóságot. Az alexandriai Philón részletesen beszámol arról, hogy a Kr. u. 38-as pogrom során a zsidók elveszítették megélhetésük forrását: a pénzkölcsönzők (*poristai* – Tcherikover „tőkéseknek” fordította őket), földművesek (*geórgoi*), hajósok (*naukléro*i), kereskedők (*emporoi*) és kézművesek (*technitai*).¹⁸ Tekintve, hogy Alexandria a Római Birodalom legnagyobb kereskedővárosa volt, ez a lista valószínűleg közelebb áll az igazsághoz.

3.1. A diaszpóra

E rövid bevezető után lássuk, mit tudhatunk meg a római kori epigráfiai anyagból a zsidók foglalkozását illetően? Pieter Willem van der Horst a zsidó epitáfiumokkal kapcsolatban már észrevételezte, hogy azokon az elhunytaknak a vallási közösségekben betöltött szerepét sokkal jobban kiemelték, mint civil foglalkozásukat.¹⁹ (Alábbi vizsgálatunkban nem számítottuk foglalkozásnak a zsinagógai és városi/állami tiszt-

¹⁷ BT Szóta 51b. Scheiber S. ford. A szöveg történeti megbízhatóságáról lásd Gruber 2002.

¹⁸ Phil. *Flacc.* 8. [57].

¹⁹ Van der Horst 1991. 85., 99.

ségeket.) A foglalkozások említésének *hiányából* azonban téves volna azt a következtetést levonni, hogy azért nem szerepelnek a zsidó foglalkozásnevek az epitáfiumokon, mert azok túlnyomó többségükben alacsony státuszú szakmára utaltak volna. Az említett foglalkozások között ugyanis éppen úgy találunk magas, mint alacsony presztízsű szakmákat.

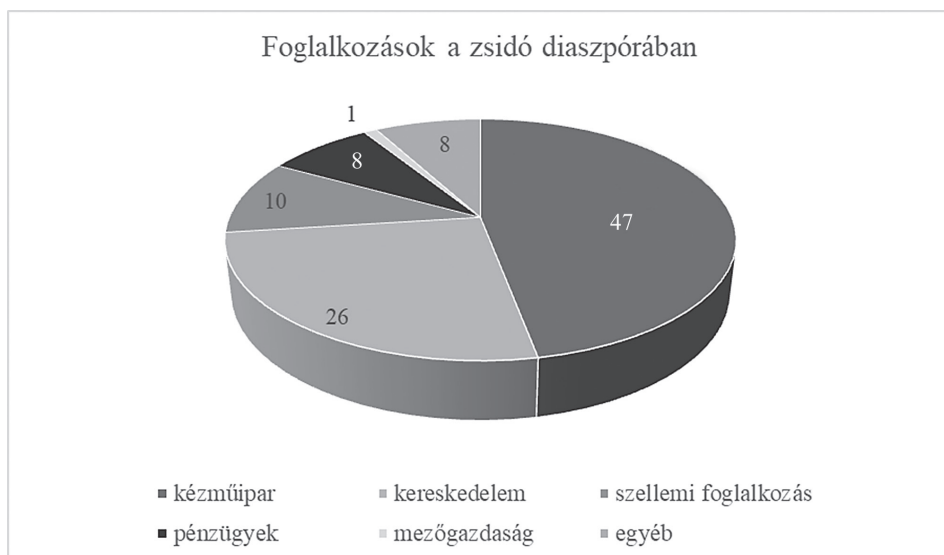
A hallgatás okát valahol másutt kell keresnünk. A diaszpórai feliratgyűjtemények közül az alábbiakat vizsgáltuk meg: *IJO I* (Kelet-Európa, N = 142); *IJO II* (Kis-Ázsia, N = 253); *IJO III* (Szíria és Ciprus, N = 139); *JIWE I* (Itália, Hispánia, Gallia, N = 192); *JIWE II* (Róma, N = 600). A *JIGRE* kötetében egyáltalán nem szerepeltek foglalkozásnevek. Rendkívül szignifikáns, hogy a publikált 1326 görög, latin és héber nyelvű feliratban mindössze 63 alkalommal említették meg az elhunyt zsidó civil foglalkozását (4,7%). Legtöbb említést a kézműipar területéről találjuk (30 db = 47%), ezen belül a magas presztízsű foglalkozások (aranyműves, bíborfestő, parfümkészítő) mindössze 26%-ot (8 db) tesznek ki, miközben a kifejezetten alacsony státusú foglalkozások (pl. írotáblakészítő, kötélverő, szőnyegszövő) nagy számban fordulnak elő a feliratokon. Második helyen állnak a kereskedelemmel összefüggő foglalkozások (16 db = 26%), ahol ugyanez a jelenség figyelhető meg: a magas presztízsű bíbor-, gyöngy-, és selyemkereskedők és két „nagykereskedő” mindössze öten vannak (31%), miközben elég sok a kifejezetten alacsony státust mutató foglalkozásnév (pl. hentes, rongykereskedő, zöldséges).

Keleten külön is érdemes kiemelni az aphrodisiasi feliratot (Aph), amelyen 71 zsidó neve szerepel (közülük 3 prozelitaként van feltüntetve), valamint 54 hozzájuk kapcsolódó *theosebés*, összesen 125 név.²⁰ Szemben a zsidó epigráfia általános szokásával, itt 35 esetben (28%), vagyis nevek több mint negyede mellett a foglalkozást is feltüntették. Érdekesség, hogy a 35 foglalkozásnév-említés közül 18 a *theosebés*ek nevei mellett fordul elő (51%), vagyis a zsidók (és prozeliták) valamint a „szimpatizánsok” nagyjából fele-fele arányban tüntették fel foglalkozásukat. (Lásd Appendix 1.) Az utóbbi csoport azért is fontos, mert máskülönben nehéz lenne megmagyaráznunk, hogyan került a zsidó foglalkozások közé a sertéskereskedő, kőfaragó, az arcképfestő, és az atléta. A zsidók közismerten tartózkodtak a sertéshús fogyasztásától (ugyanakkor a rabbinikus szabályok bizonyos feltételekkel nem tiltották a sertésekkel való kereskedést);²¹ a kőfaragóknak nyilvánvalóan szobrokat is kellett készíteniük, ami a Második Parancsolat megszegését jelentette, s ugyanez vonatkozik az arcképfestőkre is; végül az atléták mezítelenül sportoltak, ami szintén a zsidó törvényekbe ütközött. Mindezek a szabályok azonban nem, vagy csak igen lazán vonatkoztak a

²⁰ Kiadása: Reynolds – Tannenbaum 1987; módosítása: Chaniotis 2002; magyar fordítás: Grüll 2004. 131–132.

²¹ A zsidó hentesekről remek tanulmány Weingarten 2011.

theosebésekre.²² A felirat mindenesetre azt mutatja, hogy a zsidók és „zsidó módra élők” közössége beágyazottnak tekinthető az aphrodisiaszi városi közösségben, amit nemcsak a foglalkozások különbözősége, hanem a városi tisztségek is jól jeleznek.²³

Ha ellenpróbát akarunk tenni nyugatról, akkor legkézenfekvőbb a római katakombák többszáz zsidó feliratát megvizsgálni. Megdöbbentő, de a *JIWE II*-ben közölt anyagban mindössze négy foglalkozásnév szerepelt: egy főorvos (*archiatros*, *JIWE II* #341); egy hentes (*butularus de macello*, *JIWE II* #343); egy nagykereskedő (*enporos*, *JIWE II* #360); és egy festő (*zógraphos*, *JIWE II* #277). Mind a négy említés a Vigna Randanini 3–4. századi katakombájában került elő. A római diaszpóra egyik legjobb ismerője, Harry Leon ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy a Trastevere városrészben, a Tiberisen túl lakó zsidók – a római satíráírók szerint is – igen szegények voltak, leginkább koldulással tengették napjaikat.²⁴ Ez azonban nem magyarázza meg, hogy a magasabb társadalmi állású és tehetősebb zsidók (merthogy ilyenek is akadhattak Rómában szép számmal) miért nem tüntették fel foglalkozásukat sírfelirataikon.

Gyanítható, hogy ennek a jelenségnek inkább ahhoz lehet köze, amit Tessa Rajak az euergetizmus eltérő stratégiájának nevezett. Az ókori görög–római világban a jótétemények gyakorlása során különféle motivációk különös összefo-

²² A *theosebések* szerepéről Aphrodisiasban: Bonz 1994; Koch 2006.

²³ Brooten 1991; Gilbert 2004; Ilan 2004; Gilbert 2006.

²⁴ Leon 1960. 234–236.

nódása figyelhető meg: a vallásos érzület, a polgártársak iránti tisztelet, a halál utáni hírnév biztosítása. A görög feliratokon a *philotimia* szó fejezi ki leginkább e bonyolult összefüggést. Az úgynevezett „*philotimia*-modellben” az adományozó a fenti három motívumtól vezéreltetve pénzt ad át a városnak vagy a város valamely alegységének, cserébe a társadalmi rang és megbecsülés növekedéséért vagy a halál utáni tiszteletért.²⁵ A római világban azonban létezett egy harmadik iniciativa is az adományozásra: a hatalom. Sokan csak azért tettek szolgálatokat vagy ígértek új épületeket a városnak, hogy valamely hatalommal járó tisztségre megválasszák őket. A *philotimia* – vagy, ami ennél is több, a *philodoxia* – azonban „*pontosan az a jellemvonás volt, amelyet a zsidók bevallottan semmibe vettek*” – írja Rajak,²⁶ aki 94 db diaszpórai zsinagógafeliratot vizsgált meg, melyek alapján szerinte a diaszpórai zsidó jótékonykodás stratégiájában három vezérmotívum figyelhető meg: (1) a zsidók a pogány mintát korlátozottan adaptálják saját környezetükbe (a felirat szűkszavú, az Istentől vagy a gyülekezettől várt viszonzásra nem, vagy alig tesznek hangsúlyt); (2) a donatívumot beillesztik a vallási kötelezettségek körébe; (3) viszonylag gyakori az adományozók anonimitása vagy a kollektív donáció. „*Mindez – írja Rajak – valóban igen messze áll a pogány feliratokon kifejezett adományok és megtiszteltetések szószátyár világától*”.²⁷

Bár minden általánosítás szükségképpen torzítja a valóságot, de a feliratok alapján levonhatjuk azt a tanulságot, hogy a zsidók nem tekintették foglalkozásukat az identitásuk olyan szerves részének, mint a nem-zsidók. A foglalkozásokat elsősorban pénzkereseti forrásnak tekintették, a meggazdagodást pedig az Örökkévalótól várták, vagyis magához a pénzhez is másként viszonyultak, mint a körülöttük élő nem-zsidók többsége. Például a sardeisi zsinagóga mozaikjának egyik adományozója, Aurélios Onésiphoros a szokásos „sajátjából” (*ek tón idión*) kifejezés helyett az „Isten adományából” (*ek tón tu Theu dóreón*) formulát szerepelteti (*IJO* II 91), amivel arra utal, hogy a pénzét Isten ajándékának tekinti. Ez az értékrend pedig nemcsak a zsidó közösség szegény, hanem gazdag tagjai között is megfigyelhető. Rendszerint még a rendkívül drága és reprezentatív szarkofágokon sem tüntették fel a foglalkozásukat: csak a nevek, a zsidó származás és a zsinagógai tisztség szerepel rajtuk. Érdekes kivétel a phrygiai Hierapolis népes és gazdag zsidó közösségének tagja, P. Aelius Glycon Zeuxianus Aelianus és felesége Aurelia Amia, akik felírták szarkofágjukra, hogy a város gazdasági életében kiemelkedő szerepet játszó bíborfestők (*porpyrabaphoi*, vö. Strabón XIII. 4.14. C 630) és szőnyegszövők (*kai-rodapistai*) céheinek is elöljárói voltak (*IJO* II 196).

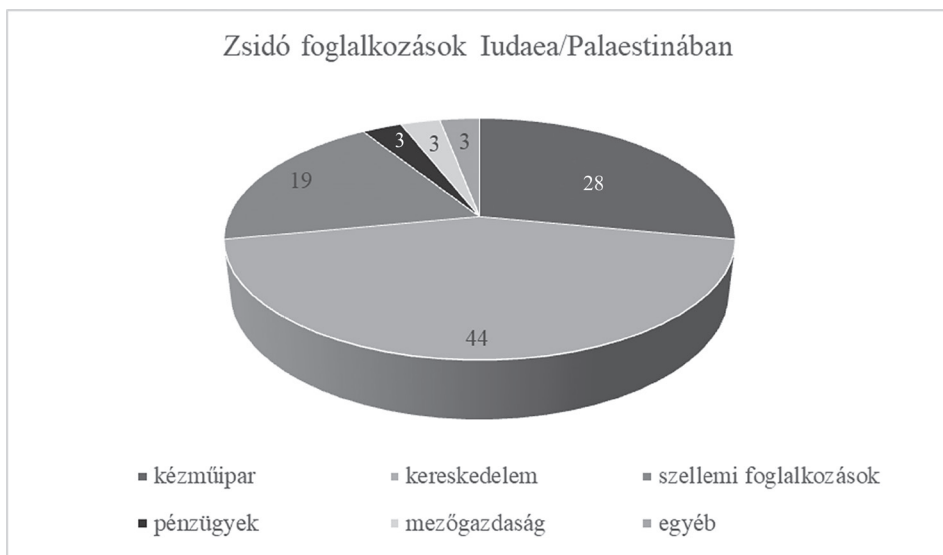
²⁵ De Pourcq – Roskam 2012.

²⁶ Rajak 1996. 23.

²⁷ Rajak 1996. 26–27.

3.2. Iudaea/Palaestina

A Iudaea/Palaestina területéről előkerült feliratok modern kiadásai közül az alábbiakat használtuk: *CIIP* I/1 és I/2 (Jeruzsálem, N = 1120); *CIIP* II (Caesarea és a középső partvidék, N = 1040); *CIIP* III (Déli partvidék, N = 488); valamint a Bét Searim-i temető (BS, N = 221). Megdöbbentő, hogy korpuszokban eddig publikált 2869 db feliraton mindössze 32-szer említenek foglalkozásneveket (1,1%). Már a diaszpórai 4,7%-os említési arány se volt soknak nevezhető, de erre nyugodtan használhatjuk az „elenyésző” jelzőt. Ugyanakkor érdekes, hogy a két vezető ágazat: a kézműipar és kereskedelem aránya Iudaea/Palaestinában éppen fordítottja a diaszpóráénak. A kereskedelem csaknem felét teszi ki az említéseknek (14 db = 44%), ezen belül a magas presztízsű foglalkozások (pl. *babylonarius*,²⁸ *parfümkereskedő*²⁹) 35%-ot adnak ki, és itt is előfordul kifejezetten alacsony státusú foglalkozás említése (pl. boltos, köménykereskedő, rongykereskedő). A borkereskedők viszonylag magas száma (3 db = 21%)

²⁸ Valószínűleg különleges babilóniai bőrcipők kereskedője (*CIIP* II 1513, vö. *MAMA* III 616), lásd Herz 1985.

²⁹ A *myropólés* (lat. *unguentarius*) etimológiailag a myrrhával függ össze, ami Dél-Arábiából importált luxuscikk volt (lásd a „három királyok” történetét Mt 2:11), de a római korban már általában mindenféle illatszerrel kereskedőt jelent, így nem lehet kijelenteni, hogy az egy jeruzsálemi (*CIIP* I/1 556) és a két Bét Searim-i parfümkereskedő (*BS* II #79, 168) pontosan mivel is kereskedett, bár az utóbbiak közül az egyiknek „a mi arabunk” volt a beceneve. A parfümök szerepéről a zsidó temetkezéseknél lásd Green 2008; a római világban betöltött fontos szerepükről általánosságban lásd Potter 2002.

azért nem meglepő, mivel a 4–5. században Iudaea/Palaestina az egyik legfontosabb borexportőr provincia lett Keleten.³⁰ Az 5 szellemi foglalkozású (írnok, orvos, tanító) említése is kézenfekvő, noha valójában mind az írnok (*szófé*), mind a *didaskalos* is lehet vallási és szekuláris jellegű. Az egyszer előforduló halászatot a „mezőgazdaság” tematikába soroltuk, bár itt inkább élelmiszerelőállításra kellett volna írni.

A zsidó anyaországban is érdemes két konkrét példát kiemelni: a Bét Se'arim-i nekropoliszt és a jaffai temetőt, melyeket nagyjából egyazon időben használtak (kb. 2–5. század).³¹ Az előbbi használatbavétele talán már az 1. században elkezdődött, de Júda ha-Nászi (másnéven Rabbi, a Misna szerkesztője, Kr. e. 135–217) ide temetkezése után nagyobb hírnévre tett szert. A galileai város, Bét Se'arim, melynek zsinagógája és számos középülete is volt, Jeruzsálem után³² a legnagyobb zsidó temető lett, ahol – bár eddig csak részben tárták fel – kb. 1000 sírt és ezekhez kapcsolódóan kb. 300 görög és héber/arámi nyelvű sírfeliratot találtak. A temetőnek akkora híre volt, hogy a 3–5. században Palmyrából (Szíria), Nehardeából (Babilónia) és Himyarból (Jemen) is temetkeztek itt zsidók.³³ Az epitáfiumok itt is rendkívül kis számban utalnak az elhunytak foglalkozására (N = 7, kb. 2%).

1. aranyműves (*apo chrysochón*, BS II #61, p. 40–41)
2. bankár (*trapezités*, BS II #92, p. 72)
3. orvos (*iatros*, BS II #81, p. 57–58)
4. parfümkereskedő (*myrapsos*, BS II #168, p. 142–143)
5. parfümkereskedő (*myrapsos*, BS II #79, p. 50–51)
6. fő-ruhafestő (*archibaphthou*, BS II #188, p. 172–173)
7. textilkereskedő (*othoniakos*, BS II #189, p. 173–174)

Első pillantásra kiderül, hogy a Bét Se'arim-i nekropoliszban csak magas presztízsű foglalkozások nevet tüntették fel: 3 kereskedő [4, 5, 7], 2 kézműves [1, 6], 1 bankár [2] és 1 orvos [3] szerepel a feliratokon. Legérdekesebb közülük a Leontiosok családja, akik közül az aranyműves [1] *palatinus* és egy *rabbi* apja is volt, vagyis magasrangú állami tisztviselő és a zsidó közösség megbecsült tagja is volt egyben. A felirat kiadója, Moshe Schwabe nem tudta elképzelni, hogy aranyművesek céhe működött Bét Se'arimban, viszont Palmyrából ismerünk egy 258-ban kelt feliratot, amely „arany- és ezüstművesek céhét” említi (*syntelesia chrysochoón kai argyrokopón*, IGR III 1031). A Leontios nevű bankár [2] szintén Palmyrában működött, és lehetséges, hogy azonos a *palatinusszal*. Bár az orvos felirata [3] töredékes, annyi mégis kide-

³⁰ Kingsley 2001; Kingsley 2004. 120–121.

³¹ Weisz 2010 (Bét Se'arim); Price 2012 (Jaffa).

³² Eddig kb. 600 mészkőbarlangban 2–3000 osszáriumot találtak, rajtuk kb. 600 felirattal.

³³ Rajak 1998.

rül belőle, hogy Beka'-ból, azaz a Libanon és Antilibanon között húzódó termékeny Beka'-völgyből származott. Az egyik parfümkereskedő [5] ragadványneve *Arabenu*, vagyis „a mi arabunk” volt, ami talán arra utal, hogy arabiai mirrhával kereskedhetett. Julius, a textilkereskedő egy Makrobios nevű *vir egregius* fia volt, vagyis családja a politikai elithez tartozott. A fentiek alapján elmondhatjuk, hogy a foglalkozásuk révén a diaszpórában meggazdagodott legfelső társadalmi rétegekben nagyobb hajlam volt a foglalkozás, mint identitásmarker feltüntetésére a sírfeliratokon.

Kontroll-példának lássuk a jaffai zsidó temető feliratait. Caesarea megépítéséig Jaffa volt a legfontosabb zsidó kikötőváros. Az első zsidó háborút követően Flavia Ioppe néven újraalapították, de a zsidó lakosság nem tűnt el belőle: erről tanúskodik az itt talált többszáz temetkezési hely és az azokhoz kapcsolódó kb. 80 felirat. A feliratok egyik érdekessége, hogy kb. 20 esetben nemcsak az elhunyt nevét tartalmazza, hanem azét is, akitől a sírhelyet megvásárolták.³⁴ Ezeket a kőtáblákat a sírboltok bejárata fölé helyezték el. A sírűregek és osszariumok egyforma nagysága és díszítetlensége, valamint a feliratok egyszerű fogalmazása arra utal, hogy – szemben a Bét Se'arim-i temetővel – hétköznapi és nem túl tehető embereket temettek ide. A kilenc feltüntetett foglalkozás is többnyire alacsony presztízszű:

1. pék (*artokopos*, CIIP III 2182)
2. lenvászonkereskedő (*linopólos*, CIIP III 2203)
3. kártoló (*grapheos*, CIIP III 2212)
4. köménykereskedő (*kymina*, CIIP III 2212)
5. rongykereskedő (*grytopólos*, CIIP III 2213)
6. munkás (*ergatés*, CIIP III 2217)
7. pék (*artokopos*, CIIP III 2220)
8. halász (*bolos*, CIIP III 2227)
9. katona (*centenarius*, CIIP III 2240)

Mivel a sírboltokat gyakorlatilag csak a családtagok látogatták, nem is lett volna értelme „dicsekvő” feliratokat elhelyezni azokban. Így, bár nem zárható ki, hogy a lenvászon- vagy a rongykereskedő tehetősebb ember lehetett, Jonathan J. Price-nak igaz lehet abban, hogy e foglalkozásnevek (pregnánisan a pék [7]) pusztán a személyek „beazonosítására” szolgáló becenevek lehettek, amit még életükben használtak.³⁵ Ugyanakkor megfigyelhető, hogy négy esetben diaszpórai zsidókról van szó: egy lévita pék Babelből [1], egy lenvászonkereskedő Tarsusból [2], egy rongykereskedő Alexandriából [5] és a katona az egyiptomi Paremboléból [9] került a jaffai temető-

³⁴ A szokás ugyanúgy megfigyelhető Bét Se'arimban, ennek talmudi háttéréről lásd Weisz 1992. 361.

³⁵ Price 2012. 225.

be, ami nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy az itteni átlaghoz képest viszonylag magasabb presztízsű foglalkozások feltüntetése diaszpórai hatás. Érdekes, hogy míg Bét Se'arimba elsősorban keletről jöttek diaszpórazsidók, addig Jaffába északról, nyugatról és délről: Tarsusból, Cappadociából, Kyrénaikából, Chiosról, Lykiából, valamint Egyiptomból, ahonnan 17 elhunyt (az egész temető 20%-a) származott.

3.3. A zsidók szerepe az üvegyártásban

Mindeddig csupán feliratokkal foglalkoztunk, de érdemes röviden kitérni a régészeti leletekre is, amelyek alátámasztják, hogy a római kori Iudaea/Palaestinában kiemelkedő szerepe volt az üvegyártásnak, még akkor is, ha egyetlen feliratban sem említenek üveggészítőt. Az alábbi késő ókori vagy kora középkori midrás mutatja a három kézműves mesterség (aranyművesség, fazekasság, üveggészítés) presztízsét a zsidóság körében: *„Izrael népét [a Biblia] hasonlította csillagokhoz, porhoz és homokhoz. Volt egyszer egy ember, aki nagyon értett a három kézműves mesterséghez: az aranyműveséghez, a fazekassághoz és az üvegfújáshoz. Aki tisztelték őt, úgy hívták: »az aranyműves«; akik közömbösek voltak iránta, azt mondták róla: »az üvegfújó«; és akik megvetették, úgy nevezték: »a fazekas«. Hasonlóképp Mózes, aki szerette a népet, úgy nevezte őket: »az égnek csillagai« (5Móz 1,10); Hóseás, akik közömbös volt irántuk, azt mondta róluk: »tenger fövénye« (Hós 1,10); és Bálám, aki az ellenségük volt, úgy hívta őket: »Jákób pora« (4Móz 23,10).»³⁶*

Az enciklopédista Plinius szerint az üvegyártást is Iudaea/Palaestina területén, egészen pontosan a Belus-folyó torkolatánál (ma Wadi Na'aman, Akkótól délre) találták fel véletlenszerűen (Plin. NH LXV. 190). Strabón szerint később is innen szálították a kvarchomokot Sidónba és Tyrosba, az üvegyártás két fontos központjába (Geógr. XVI. 2.25. C 758). Plinius története inkább csak egy helyi legenda lehet, hiszen az üveggészítés technológiáját már a Kr. e. 3. évezredben ismerték Mezopotámiában és Egyiptomban is. Szíria–Palesztina területe viszont kétségkívül sokkal járult hozzá ennek a kézműipari eljárásnak a tökéletesítéséhez, például az üvegfújás feltalálásával, ami Augustus korától kezdve forradalmasította az üvegipart.³⁷ Az üvegfújás Sidónból terjedt el az egész Római Birodalomban, elsősorban is Róma, Campania és Aquileia üvegyártó műhelyeiben (Plin. NH LXV. 193). Mint ahogyan ma is vannak komoly márkák ezen a piacon – gondoljunk csak a Tiffany-üvegekre – a Kr. u. 1. századi római világban is kiemelkedő jelentőségű volt a sidóni Ennion műhelye, akinek felirattal ellátott asztali üvegáruját a Fekete-tengertől Hispaniáig mindenütt megtalálták

³⁶ Numeri Rabba II. 17. 55. (Soncino-kiadás).

³⁷ Israeli 1991; Stern 1999. 442.; Grüll 2017. 247–250.

a régészek.³⁸ Mivel Ennion neve bizonyosan nem görög eredetű, hanem valószínűleg a héber Hananja görögös formája, így valószínű, hogy ő maga zsidó származású lehetett, bár erre a fennmaradt üvegekészítményeken semmi egyéb nem utal.

Hogy a zsidóknak a római császárkor ideje alatt komoly közük lehetett az üvegyártáshoz, és nem csupán Szíria–Palesztina területén, más források is sejtetik. Egyes magyarázók szerint a Martialis által emlegetett „Tiberisen túli házaló” (*Transtiberinus ambulator*, *Epigr.* I. 41.3), aki „tört üvegért árulja sárga / kénrúdját” (*qui pallentia sulphurata fractis / permutat vitreis*, Csengery J. ford.) a zsidó diaszpórához tartozott.³⁹ A tört üveg összegyűjtése az újrahasznosítás első lépése volt: a házaknál fellelhető üvegtörmeléket összegyűjtötték és elszállították a legközelebbi üvegműhelybe. Ez a folyamat az 1–2. században költői toposszá vált (*Mart. Epigr.* I. 41.3–5; X. 3.3–4; *Stat. Silv.* I. 6.73–74; *Iuv. Sat.* V. 47–48), de a régészeti források – például a hajóroncsokban felfedezett rakományok – is megerősítik.⁴⁰ A 3–4. századra az üvegyártás már nem szorítkozott a hétköznapi üvegedények és ékszerek gyártására: az üvegmozaikok és üveglakok iránti igény megsokszorozta a termelést. Gondoljunk csak bele, hogy a kis egyiptomi városban Oxrychynchusban 6000 *libra* (1800 kg) súlyú üveget építettek be a település egyetlen közfürdőjének épületébe (P.Oxy. XLV, 3265), Rómában pedig Caracalla fürdőihez 16 900 m² üvegmozaikot készítettek. Diocletianus Kr. u. 301-ben kiadott ármaximáló rendeletében hatféle üveget sorol fel:

- Alexandriai üveg egy font 24 *denarius*
- Zöldes színű zsidó üveg (*vitri Judaicis viridis*) egy font 13 *denarius*
- Alexandriai üvegből készült könnyű poharak és edények egy font 30 *denarius*
- Zsidó üvegből (*vitri Judaici*) készült könnyű poharak és edények egy font 20 *denarius*
- Ablaküveg, legjobb minőségű, egy font 8 *denarius*
- Ablaküveg, másodosztályú, egy font 6 *denarius*

Dan Barag érvelése szerint a „zsidó üveg” megjelölés nem az üveg eredetére (vagyis Iudaeára) utal, hiszen ezen a néven elméletileg nem létezett provincia Kr. u. 136-tól kezdve, mikor Hadrianus a tartomány nevét Syria–Palaestina-ra változtatta. Szerinte

³⁸ Israeli 1983; Engle 1985; Lightfoot 2015. A jeruzsálemi Israel Museumban 2011-ben, a New York-i Metropolitanban pedig 2014–2015-ben rendeztek nagyszabású kiállítást Ennion üvegáruiból.

³⁹ Leon 1941; Leon 1960. 235.

⁴⁰ Freestone 2015. Már a Kr. e. 14. században elsüllyedt Ulu Burun-i hajóroncsban is találtak kobaltkék üveg-öntecseket (ingots). A legismertebb római kori leletek: a *Ouest-Embiez 1* hajóroncs (Provence), amelyben 18 tonnányi üveget találtak, köztük 65 db nyers üvegöntvényt; a Grado partjai mellett elsüllyedt *Iulia Felix* hajó 11 000 darab (összesen 140 kg) üvegtörmeléket szállított; továbbá a *Malamocco* (Velence) és a *Cape Glavat* (Mljet, Horvátország) roncsokban szintén nagy mennyiségű újrahasznosításra szánt üveget találtak.

a *vitrum Judaicum* egy speciális típust jelent: a zöldeskék színben játszó üveget, aminek az átlátszó alexandriai üveg kétszer többe került.⁴¹ David Whitehouse megoldása a kettőt kombinálja: szerinte a zöldeskék „zsidó üveg” igenis Iudaea üvegyártó műhelyeiből került ki, mivel a területet később is gyakran hívták ezen a néven.⁴² Akárhogy áll is a dolog, mindenesetre feltűnő, hogy a hat üvegfajta közül kettőnek a nevében benne van a „zsidó” vagy „júdeai” megjelölés. Ez mindenképpen arra utal, hogy a zsidóság meglehetősen felülreprezentált volt ebben a gazdaságilag igen fontos szakmában.

4. Gazdag vagy szegény volt-e a diaszpóra?

A Tóra nem tekinti bűnnek a földi javak birtoklását, sőt a materiális értelemben vett gazdaságot kifejezetten az áldás jelének tekinti. Ami különbség a pogány világhoz képest: ezt az áldást minden esetben az Örökkévalónak tulajdonítja. A judaizmusban teljesen legitim dolog gazdagsáért imádkozni – gondoljunk csak Tóbiás, a tejesember ismert dalára –, sőt az Engesztelés Napján (Jóm Kippur) egyenesen kötelező. Ez persze nem jelenti azt, hogy Izrael népe között ne lettek volna szegények, sőt nincstelének. Sem az ókori, sem a modern Izrael nem volt egalitárius társadalom, gazdasági téren hatalmas különbségek voltak az egyes társadalmi rétegek között, a mózesi Törvény azonban számos olyan kötelezettséget rótt a tehetősebbekre, amivel enyhíteni lehetett a szegények nyomorát.⁴³ Első pillantásra lehetetlen vállalkozásnak tűnik *általánosságban* megbecsülni a római kori zsidó diaszpóra anyagi helyzetét, de azért erre vonatkozóan is rendelkezünk érdekes forrásokkal.

A *Historia Augusta* történeti megbízhatósága ugyan régóta igen kétséges – akadnak, akik szinte semmiben nem adnak hitelt a mű megállapításainak –, de azért jónéhány dologban helytállóan bizonyultak közlései. Az alábbi levelet – amelynek hitelessége ugyancsak kétséges – Hadrianustól idézi a „trónbitorlók négyesfogatáról” szóló életrajz: „[Az alexandriaiak, e]z a leginkább lázongó, leginkább felszínes, a leginkább erőszakos emberfajta; a városuk jómódú, gazdag és virágzó, ahol senki sem élhet tétlenül. Egyesek üveget fújnak, mások papiruszt készítenek, úgy látszik, hogy bizonyára mindenki lenfonó vagy valamelyik másik mesterséget vagy foglalkozást űzi. Még a közhelyeseknek és a herélteknek is van dolguk, a vakoknak is van tennivalójuk, még a kézközhelyesek sem henyélnek náluk. Egyetlen istenük van: a pénz. Ezt tisztelik a keresztények, ezt a zsidók, és ezt az egész nép.”⁴⁴

⁴¹ Whitehouse 2004; Barag 2005.

⁴² Iudaea/Palaestina valóban jelentős üvegyártó műhelyeiről lásd Groin – Rosen 2000.

⁴³ Wilson 1997. 23–32.

⁴⁴ SHA *Quadr. tyr.* 8.6-7. Lakfalvi G. ford. Galimberty 2010. tagadja a levél hitelességét.

Louis H. Feldman szintén vitatható megállapítása szerint a fenti idézet a diaszpórai zsidóság, és azon belül különösen az Egyiptomban élők *általános* gazdagságáról vall.⁴⁵ Persze, ha figyelembe vesszük az alexandriai zsinagóga fentebb idézett leírását, amelyben a 72 vén 72 színaranyból készült széken ült, mondhatjuk, hogy ez az alexandriai zsidók általános gazdagságáról vall, de kérdéses, hogy van-e bármilyen valóságalapja ennek a talmudi textusnak. Természetesen egy ekkora közösségben (emlékezzünk rá, hogy Philón 1 millióra teszi számukat egész Egyiptomban) szép számmal akadhettek gazdag, sőt igen gazdag emberek. Kettőt közülük név szerint is ismerünk: az egyik a zsidó vallást elhagyó egyiptomi *praefectus*: Tiberius Iulius Alexander, aki I. Agrippa zsidó király feleségének, Küprosznak 200 000 drachma (5 talentum) kölcsönt adott, hogy férje vissza tudja fizetni adósságát, amivel a *fiscus*-nak tartozott (Jos. Ant. XVIII. 6.3. [159-160]). Alexander vagyonát apjától örökölte, aki alexandriai *alabarchos*, vagyis adóbérlő volt. Ennek a tisztségnek pontos jelentése máig nem teljesen tisztázott, de valószínű, hogy az arabiai és az indiai távolsági kereskedelem vámoltatása is hatáskörébe tartozott.⁴⁶ Hatalmas vagyonát mutatja, hogy a jeruzsálemi Templom kilenc kapuját hatalmas ezüst és arany lemezekkel borítottatta be (Jos. Bell. V. 5.3. [205]). Alexander testvére, Marcus Iulius Alexander, a koptosi osztrakonok tanúsága szerint ugyancsak a Níluson és a Keleti-Sivatagon áthaladó indiai kereskedelem egyik aktív résztvevője volt a Kr. u. 1. század 40-es éveiben (O. Petrie 252, 266, 267, 271, 282). A másik vagyonos alexandriai zsidót Nikanórnak hívták. Nem tudjuk, mivel szerezte gazdagságát, de nevét megörökítette az általa készíttetett kapu, amely a jeruzsálemi Templom keleti odalán állt (m. Midd. 1:4, 2:3).⁴⁷ A bronz – egyesek szerint korinthuszi bronz (b. Jóma 38a) – kaput Alexandriából hajón hozták át, de a szállítás közben vihar támadt, és az egyik ajtószárnyat a tengerbe dobták. A másikat Nikanór nem engedte, és imájára a tenger is elcsendesedett. A legenda szerint a vízbe dobott kapuszárnyat egy hatalmas vízi szörny szájába vette és kidobta Akkónál a szárazföldön (t. Jóma 2:3–4). Ez a csoda a magyarázata annak, hogy amikor arannyal borították a Templom kapuit, miért hagyták meg Nikanórét eredeti formájában. Egyébként Nikanór osszáriumát 1902-ben a Scopus-hegyen talált sírboltban fedezték fel. Felirata görögül: „Az alexandriai Nikanór csontjai, aki a kapukat készíttette.” Héberül: „Nikanór, az alexandriai” (CIIP I/1, 98).

Salo Wittmayer Baron szerint a görögök folytonos lázadozása a zsidók ellen annak volt betudható, hogy irigykedtek rájuk gazdagságuk és befolyásuk miatt. Ez természetesen nem elképzelhetetlen – gondoljunk csak bele, mekkora irigység övezi a Rothschild nevet a 18. századtól napjainkig! –, de Egyiptomban sem min-

⁴⁵ Feldman 1993. 113.

⁴⁶ Evans 1995; Schwartz D. 2009.

⁴⁷ A kapu pontos elhelyezkedésével kiterjedt szakirodalom foglalkozik, itt és most csak két fontosabb tanulmányra tudok utalni: Wiesenberg 1952; Schwartz J. 1991.

den zsidó volt Tiberius Iulius Alexander. Az egyiptomi zsidó lakosság mintegy kétharmada vidéken, túlnyomó részben földművelésből élt. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a Traianus alatti diaszpóralázadás (Kr. u. 115–117) után minden zsidók által birtokolt földet elkoboztak és nem-zsidók között osztottak szét. A zsidó parasztok életkörülményei legfeljebb csak annyival lehettek kedvezőbbek, mint az egyiptomiaké, hogy a zsinagógaközösségek szükség esetén segítséget nyújthattak számukra.⁴⁸

5. A zsidó foglalkozások kérdése – összefoglalás

Köztudott, hogy a katolikus egyház befolyása alatt álló középkori Európában a zsidók jelentős számú foglalkozástól teljesen el voltak tiltva, s emiatt arra kényszerültek, hogy bizonyos szakmákra specializálódjanak. Nagyrészt ennek köszönhető, az a modern nyugati típusú társadalmakban jól ismert jelenség, hogy bizonyos foglalkozásokban a zsidók felülreprezentáltak. A Római Birodalomban élő zsidóságot nem sújtották hasonló korlátozások, és közösségeik legfeljebb annyiban szegregálódtak az őket körülvevő társadalomtól, amennyiben erre a rituális tisztasági szabályok miatt szükség volt. Amennyire ezt a rendelkezésünkre álló irodalmi és tárgyi forrásokból meg tudjuk ítélni, az ókori zsidók – a diaszpórában és Iudaea/Palaestina földjén is – ugyanolyan foglalkozásokat űztek, mint a pogány rómaiak és a keresztények. A feliratos források elemzéséből kiderült, hogy a zsidóknál a foglalkozás nem tartozott olyan szorosan az identitáshoz, mint a görög–római kultúrkörben: az epigráfiai emlékek mindössze 1–4%-ában említik meg az elhunytak szakmáját. A római császárkorban egyetlen kézműipari ágazat: az üveggyártás volt az, amelyben a ránk maradt források alapján a zsidóság bizonyosan felülreprezentált volt. A kereskedelmet a principátus idején egyértelműen a szírek uralták, a zsidók csak a 4. században – részben a keresztény császárok őket sújtó restriktív intézkedéseinek következtében – kezdtek tömegesen megjelenni ebben az ágazatban. Hogy a diaszpóraközösségek általánosságban gazdagok vagy szegények voltak-e, nehéz megítélni. Mindenesetre talán nem véletlen, hogy a római satíráírók, mint például Iuvenalis, többnyire koldusokként vagy szegény házalókként ábrázolják a római zsidókat, bár az is lehet, hogy ez az állapot csak a 2. század elejére vonatkoztatható, mikor a Bar Kochba-felkelés leverése után zsidók nagy számban kerültek rabszolgaként nyugatra.

⁴⁸ Loewenberg 2018.

Melléklet

Az aphrodisiasi feliraton előforduló foglalkozásnevek(Az aláhúzott nevek *theosebéseket* jelönek.)**Élelmiszer** (9 = 25%, ebből *theosebés* 2)zöldséges (*lathanopólés*) Aph 15.fűszeres, boltos (*monopólés*) Aph 20.madárkereskedő (*ornithopólés*) Aph 27.édességkereskedő (*pastillarios*) Aph 26.juhtenyésztő (*probatonomos*) Aph 13.takarmánykereskedő? (*chilas*) Aph 28.hentes (*isikarios*) Aph 51.sértéskereskedő (*gryllos*) Aph 52.magkereskedő? (*pyrénas*) Aph 50. *pyrénades*: IEph VI 2079**Textil** (6 = 17%, ebből *theosebés* 4)rongykereskedő (*grytopólés*) Aph 28.fullo (*gnapheus*) Aph 58.fullo (*gnapheus*) Aph 59.fullo (*gnapheus*) Aph 59.lenvászonkészítő (*linurgos*) Aph 42.bíborkészítő (*porphyras*) Aph 39.**Bőr** (2)cipőkészítő (*kaligarios*) Aph 50.lószerszámkészítő (*chalinurgos*) Aph 46.**Fém** (6 = 17%, ebből *theosebés* 4)aranyműves (*chrysochóos*) Aph 9.réz- vagy bronzműves (*chalkotypos*) Aph 25.réz- vagy bronzműves (*chalkotypos*) Aph 46.réz- vagy bronzműves (*chalkotypos*) Aph 53.karkötőkészítő? (*pseliopoiios*) Aph 52.lövedékkészítő (*belopoiios*) Aph 45.**Fa** (2, ebből *theosebés* 2)ács (*tektón*) Aph 60.íróáblakészítő (*penakas*) Aph 47.

Kő (2, ebből *theosebés* 2)kőfaragó (*latypos*) Aph 49.márványműves (*leukurgos*) Aph 51.**Építészet** (1)vakoló (*leukótés*) Aph 51.**Festés** (2, ebből *theosebés* 1)arcképfestő (*ikonographos*) Aph 57.tintakészítő (*melanurgos*) Aph 41.**Pénzügyek** (2, ebből *theosebés* 2)pénzváltó (*trapezítés*) Aph 58.kincstárnok (*arcarius*) Aph 56.**Egyéb foglalkozás** (3, ebből *theosebés* 1)atléta (*athlétés*) Aph 54.boxoló (*pyktés*) Aph 50.portás (*pyluros*) Aph 50.**Felhasznált irodalom**

- Bagnall et al. 2000 = Bagnall, Roger S. – Helms, Christina – Verhoogt, Arthur M. F. W.: Documents from Berenike, vol. I. Greek Ostraka from the 1996–1998 Seasons. Fondation Égyptologique Reine Elisabeth, Bruxelles, 2000.
- Barag 2005 = Barag, Dan: Alexandrian and Judaeon glass in the price edict of Diocletian. *Journal of Glass Studies* 47. (2005), 184–186.
- Barclay 1996 = Barclay, John M. G.: Jews in the Mediterranean Diaspora: From Alexander to Trajan (323 BCE – 117 CE). Berkeley – Los Angeles, CA, 1996.
- Bonz 1994 = Bonz, Marianne Palmer: The Jewish Donor Inscriptions from Aphrodisias. Are They Both Third-Century, and Who Are the Theosebeis? *Harvard Studies in Classical Philology* 96. (1994), 281–299.
- Botticini – Eckstein 2005 = Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi: Jewish Occupational Selection: Education, Restrictions, or Minorities? *Journal of Economic History* 65. (2005), 922–948.
- Botticini – Eckstein 2007 = Botticini, Maristella – Eckstein, Zvi: From Farmers to Merchants, Conversions and Diaspora: Human Capital and Jewish History. *Journal of the European Economic Association* 5. (2007), 885–926.

- Brooten 1991 = Brooten, Bernadette: Jael προστάτης in the Jewish Donative Inscription from Aphrodisias. In: Birger Albert Pearson – A. Thomas Kraabel – George W. E. Nickelsburg – Norman R. Petersen (ed.): *The Future of Early Christianity: Essays in Honor of Helmut Koester*. Minneapolis, MN, 1991. 149–162.
- Byatt 1973 = Byatt, Anthony: Josephus and Population Numbers in First Century Palestine. *Palestine Exploration Quarterly* 105. (1973), 51–60.
- Cesteros et al. 2016 = Cesteros, Horacio González – De Almeida, Rui Roberto – Curbera Costello, Jaime: Special Fish Products for the Jewish Community? A Painted Inscription on a Beltrán 72 Amphora from Augusta Emerita (Mérida, Spain). *HEROM* 5. (2016:2), 197–237.
- Chanotis 2002 = Chanotis, Angelos: The Jews of Aphrodisias: new evidence and old problems. *Scripta Classica Israelica* 21. (2002), 209–242.
- Collins 2000 = Collins, John J.: *Between Athens and Jerusalem: Jewish identity in the Hellenistic diaspora*. Grand Rapids, MI, 2000.
- CPJ 1 = Tcherikover, Viktor (ed.): *Corpus Papyrorum Judaicarum*, vol. 1. Cambridge, MA, 1957.
- De Pourcq – Roskam 2012 = De Pourcq, M. J. G. M. – Roskam, Geert: 'Always To Excel! Some Observations and Reflections on Philotimia in Greek Literature and Culture. In: Roskam, Geert – De Pourcq, M. J. G. M. – Stockt, Luk van der (ed.): *The Lash of Ambition. Plutarch, Imperial Greek Literature and the Dynamics of Philotimia*. Leuven, 2012. 1–8.
- Doneus – Berner 2014 = Doneus, Nives – Berner, Margit: *Das kaiserzeitliche Gräberfeld von Halbturn, Burgenland*. Mainz, 2014.
- Doneus 2010 = Doneus, Nives: The Roman Child and the Jewish Amulet. *Journal of Ancient Judaism* 1. (2010:2), 146–158.
- Eckardt 2010 = Eckardt, Hella: Roman Diasporas. *Archaeological Approaches to Mobility and Diversity in the Roman Empire. Journal of Roman Archaeology*, Portsmouth, RI, 2010. (JRA Suppl. 78.)
- Engle 1985 = Engle, Anita: So Who Was Ennion? *Journal of Glass Studies* 27. (1985), 112–113.
- Eshel et al. 2010 = Eshel, Hanan – Eshel, Esther – Lange, Armin – Grossman, Maxine L.: »Hear, O Israel« in Gold: An Ancient Amulet from Halbturn in Austria. *Journal of Ancient Judaism* 1. (2010:1) 43–64.
- Evans 1995 = Evans, Katherine: Alexander the Alabarch: Roman and Jew. In Lovering, Eugen H. (ed.): *Society of Biblical Literature, 1995 Seminar Papers*. Atlanta, GE, 1995, 576–594.
- Feldman 1993 = Feldman, Louis H.: *Jew and gentile in the ancient world: attitudes and interactions from Alexander to Justinian*. Princeton, NJ, 1993.
- Feldman 2006 = Feldman, Luis H.: *Judaism and Hellenism Reconsidered*. Leiden – Boston, 2006.

- Freestone 2015 = Freestone, Ian C.: The recycling and reuse of Roman glass: analytical approaches. *Journal of Glass Studies* 57. (2015), 29–40.
- Galimberti 2010 = Galimberti, Alessandro: The pseudo-Hadrianic epistle in the *Historia Augusta* and Hadrian's religious policy. In Rizzi, Marco (ed.): *Hadrian and the Christians*. Berlin – New York, 2010. 111–120. (Millennium-Studien / Millennium Studies 30.)
- Gilbert 2004 = Gilbert, Gary: Jews in imperial administration and its significance for dating the Jewish donor inscription from Aphrodisias. *Journal for the Study of Judaism* 35. (2004:2) 169–184.
- Gilbert 2006 = Gilbert, Gary: Jewish involvement in ancient civic life: The case of Aphrodisias. *Revue Biblique* 113. (2006:1), 18–36.
- Goitein – Friedman 2008 = Goitein, Shelomo Dov – Friedman, Mordechai Akiva: *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza*. Leiden, 2008. (Études sur le Judaïsme Médiéval 31.)
- Gorin-Rosen 2000 = Gorin-Rosen, Yael: The ancient glass industry in Israel: summary of the finds and new discoveries. *Publications de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée* 33. (2000:1), 49–63.
- Green 2008 = Green, Deborah: Sweet spices in the tomb: an initial study on the use of perfume in Jewish burials. In: Brink, Laurie – Green, Deborah (ed.): *Commemorating the Dead. Texts and Artifacts in Context. Studies of Roman, Jewish and Christian Burials*. Berlin – New York, 2008. 145–173.
- Gruber 2002 = Gruber, Mayer: *The Tannaitic Synagogue Revisited*. *Review of Rabbinic Judaism* 5. (2002:1), 113–125.
- Gruen 2009 = Gruen, Erich S.: *Diaspora: Jews amidst Greeks and Romans*. Cambridge, MA, 2009.
- Grüll 2004 = Grill Tibor: *Kőbe vésett emlékezet. Késő-antik zsinagógák feliratai*. Budapest, 2004.
- Grüll 2017 = Grill, Tibor: *A Római Birodalom gazdasága*. Budapest, 2017.
- Harnack 1902 = Harnack, Adolf von: *Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten, Erster Band*. Hinrich, Leipzig, 1902.
- Herz 1985 = Herz, Peter: Parthiciarius und Babylonarius. Produktion und Handel feiner orientalischer Lederwaren. *Münstersche Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 4. (1985), 89–107.
- Ilan 2004 = Ilan, Tal: Once Again on Yael and the Aphrodisias Inscription. *Zutot* 4. (2004:1) 44–49.
- Israeli 1983 = Israeli, Yael: Ennion in Jerusalem. *Journal of Glass Studies* 25. (1983), 65–69.
- Israeli 1991 = Israeli, Yael: The Invention of Blowing. In: Newby, Martine – Painter, Kenneth Scott (ed.): *Roman Glass: Two Centuries of Art and Invention*. London, 1991. 46–55. (Occasional Papers 13.)

- Ivleva 2016 = Ivleva, Tatiana: Britons on the move: mobility of British-born emigrants in the Roman Empire. In: Millett, Martin – Revell, Louise – Moore, Alison (ed.): *The Oxford Handbook of Roman Britain*. Oxford, 2016. 245–261.
- Joshel 1992 = Joshel, Sandra R.: *Work, Identity, and Legal Status at Rome: A Study of the Occupational Inscriptions*. Norman – London, 1992. (Oklahoma Series in Classical Culture, 11.)
- Kingsley 2001 = Kingsley, Sean A.: The economic impact of the Palestinian wine trade in Late Antiquity. In Kingsley, Sean A. – Decker, Michael (ed.): *Economy and Exchange in the East Mediterranean during Late Antiquity*. Oxford, 2001. 44–68.
- Kingsley 2004 = Kingsley, Sean A.: *Shipwreck Archaeology of the Holy Land: Processes and Parameters*. Bristol, 2004.
- Koch 2006 = Koch, Dietrich-Alex: The God-fearers between facts and fiction: Two theosebeis-inscriptions from Aphrodisias and their bearing for the New Testament. *Studia Theologica* 60. (2006:1), 62–90.
- Leon 1941 = Leon, Harry Joshua: Sulphur for Broken Glass. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 72. (1941), 233–236.
- Leon 1960 = Leon, Harry Joshua: *The Jews of Ancient Rome*. Philadelphia, 1960. (The Morris Loeb Series 5.)
- Lightfoot 2015 = Lightfoot, Christopher S.: Ennion, Master of Roman Glass: Further Thoughts. *Metropolitan Museum Journal* 50. (2015:1), 102–113.
- Light-Gold 2000 = Light, Ivan – Gold, Steven J.: *Ethnic Economies*. San Diego, CA, 2000.
- Loewenberg 2018 = Loewenberg, Frank M.: *From Charity to Social Justice: The Emergence of Communal Institutions for the Support of the Poor in Ancient Judaism*. London, 2018.
- McGing 2003 = McGing, Brian: Population and proselytism: How many Jews were there in the ancient world? In: Bartlett, John R. (ed.): *Jews in the Hellenistic and Roman cities*. London – New York, 2003, 88–106.
- Noy 2000 = Noy, David: *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*. London, 2000.
- Potter 2002 = Potter, David S.: Odor and power in the Roman Empire. In: Porter, James I. (ed.): *Constructions of the classical body*. Ann Arbor, MI, 2002. 169–189.
- Price 2012 = Price, Jonathan J.: The necropolis at Jaffa and its relation to Beth She'arim. In: Isaac, Benjamin – Shahar, Yuval (ed.): *Judaea-Palaestina, Babylon and Rome; Jews in Antiquity*. Tübingen, 2012. 215–226.
- Rajak 1996 = Rajak, Tessa: Benefactors in the Greco-Jewish Diaspora. In: Isaac, Benjamin – Oppenheimer, Aharon (ed.): *Studies on the Jewish Diaspora in the Hellenistic and Roman Periods*. The Aviv University, Ramot Publishing, Tel Aviv, 1996. 17–37. (Te'uda: The Chaim Rosenberg School of Jewish Studies Research Series XII.)

- Rajak 1998 = Rajak, Tessa: The rabbinic dead and the diaspora dead at Beth She'arim. In: Schäfer, Peter (ed.): *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*. Vol. I. Mohr Siebeck, Tübingen, 1998, 349–366.
- Reynolds – Tannenbaum 1987 = Reynolds, Joyce – Tannenbaum, Robert: *Jews and God-Fearers at Aphrodisias: Greek Inscriptions with Commentary: Texts from the Excavations at Aphrodisias Conducted by Kenan T. Erim* Cambridge, 1987. (Cambridge Philological Society Supplementary Volume 12.)
- Rutgers 1995 = Rutgers, Leonard Victor: *The Jews in Late Ancient Rome: Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*. Leiden, 1995.
- Schwartz D. 2009 = Schwartz, Daniel R.: Philo, His Family, and His Times. In: Kamesar, Adam (ed.): *The Cambridge Companion to Philo*. Cambridge, 2009, 9–31.
- Schwartz J. 1991 = Schwartz, Joshua: Once more on the Nicanor Gate. *Hebrew Union College Annual* 62. (1991), 245–283.
- Stern 1999 = Stern, E. Marianne: Roman glassblowing in a cultural context. *American Journal of Archaeology* 103. (1999:3), 441–484.
- Van der Horst 1991 = Van der Horst, Pieter Willem: *Ancient Jewish Epitaphs. An Introductory Survey of a Millennium of Jewish Funerary Epigraphy (300 BCE – 700 CE)*. Kampen, 1991.
- Verboven – Laes 2016 = Verboven, Koenraad – Laes, Christian: *Work, Labour, and Professions in the Roman World*. Leiden, 2016. (Impact of Empire, 23.)
- Weingarten 2011 = Weingarten, Susan: Ancient Jewish Sausages. In: Sabieri, Helen (ed.): *Cured, Fermented, and Smoked Foods. Proceedings from the Oxford Symposium on Food and Cookery 2010*. London, 2011. 365–375.
- Weisz 1992 = Weisz, Ze'ev: Social aspects of burial in Beth Shearim: archeological finds and talmudic sources. In Levine, Lee I. (ed.): *The Galilee in Late Antiquity*. Jewish Theological Seminary of America, New York, 1992, 357–371.
- Weisz 2010 = Weisz, Ze'ev: Burial practices in Beth She'arim and the question of dating the patriarchal necropolis. In: Zeev Weiss et al. (ed.): "Follow the Wise". *Studies in Jewish History and Culture in Honor of Lee I. Levine*. Winona Lake, IN, 2010. 207–231.
- Whitehouse 2004 = Whitehouse, David: Glass in the price edict of Diocletian. *Journal of Glass Studies* 46. (2004), 189–191.
- Wiesenberg 1952 = Wiesenberg, E.: The Nicanor Gate. *Journal of Jewish Studies* 3. (1952), 14–29.
- Wilson 1997 = Wilson, Rodney: *Economics, Ethics and Religion. Jewish, Christian and Muslim Economic Thoughts*. London, 1997.